

UOT: 341

Tural BAYRAMZADƏ

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
 “Beynəlxalq hüquq” şöbəsinin böyük elmi işçisi
 e-mail: marshall.bt@mail.ru

BEYNƏLXALQ HÜQUQDA TƏCAVÜZ VƏ İŞĞAL ANLAYIŞI

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, beynəlxalq cinayətlər, təcavüz, BMT, hərbi cinayətlər, sülh əleyhinə cinayətlər, bəşəriyyət əleyhinə cinayətlər, ərazi bütövlüyü, birbaşa təcavüz, dolayı təcavüz, silahlı qüvvələr.

Ключевые слова: международное право, международные преступления, агрессия, ООН, военные преступления, преступления против мира, преступления против человечества, территориальная целостность, прямая агрессия, косвенная агрессия, вооружённые силы.

Keywords: international law, international crimes, aggression, UN, war crimes, crimes against peace, crimes against humanity, territorial integrity, direct aggression, indirect aggression, armed forces.

Təcavüz (lat. aggressio - hücum) - bir dövlət tərəfindən başqa dövlətin ərazi bütövlüyünə, yaxud siyasi müstəqilliyinə qarşı hər hansı qanunsuz güc tətbiqini ehtiva edən anlayışdır. Təcavüzə heç bir siyasi, iqtisadi, hərbi, yaxud digər mülahizə ilə haqq qazandırılı bilməz, o, beynəlxalq sülhə qarşı cinayətdir. Təcavüz fərdi insani, bioloji, yaxud sosial davranışdır. Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında BMT Nizamnaməsi ”bütün dövlətlər üçün bərabər olan kollektiv təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasının əsası kimi qiymətləndirilir”. Təşkilatın əsas məqsədinin “sülh və təhlükəsizliyin qorunması, təcavüzlə kollektiv mübarizə” olması vurğulanır. Ümumiyyətlə isə, BMT Nizamnaməsinin bütövlükdə müasir beynəlxalq hüququn inkişafına və möhkəmlənməsinə verdiyi töhfələr danılmazdır. Beləliklə, zəmanəmizdə güc tətbiqi BMT nizamnaməsi (1-ci maddəsinin 1 və 2-ci bəndləri) ilə

sülh və təhlükəsizliyin qorunması naminə tamamilə qadağan olunmuşdur. 2-ci maddənin 4-cü bəndi dövlətləri öz beynəlxalq münasibətlərində digər dövlətə qarşı güc tətbiq etməməyə və ya güc tətbiqi ilə təhdid etməməyə çağırır. Sözsüz, güc tətbiqinin tamamilə qadağanı ilə əlaqədar bəzi istisnalar da mövcuddur. Məsələn, müasir beynəlxalq hüquqa görə Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndi öz müqəddaratını təyin etmə situasiyasına şamil olunmur [1s.134].

Təcavüzün qarşısının alınması üçün ən önəmli maddələr BMT Nizamnaməsinin 41 və 42-ci maddələridir. 41-ci maddə ilə BMT Təhlükəsizlik Şurası üzv dövlətlərdən onun qərarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar müəyyən qeyri-hərbi xarakterli tədbirləri görməyi tələb edə bilər. Eləcə də, 42-ci maddəyə görə 41-ci maddədə nəzərdə tutulmuş tədbirlər kifayət etmədikdə TŞ hərbi qüvvə tətbiq edə bilər. Bu baxımdan BMT nəzəri cəhətdən sülhün qorunmasında ən önəmli mərkəzdir.

Təcavüz aktları aşağıdakı növlərə bölünür:

- Birbaşa təcavüz - Dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa dövlətin ərazisinə daxil olması, yaxud hücumu, belə müdaxilənin, yaxud hücumun nəticəsi olan hər hansı, hətta müvəqqəti hərbi işğal, başqa dövlətin ərazisinin zorla birləşdirilməsidir. Birbaşa təcavüzə habelə başqa dövlətə qarşı bombardman, yaxud silahdan istifadə, dövlətin limanlarının, yaxud sahillərinin başqa dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən blokadası, dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa dövlətin quru, dəniz, yaxud hava qüvvələrinə (donanmalarına) hücumu, başqa dövlətin ərazisində iştirakın beynəlxalq sazişlə müəyyən olunmuş şərtlərinin pozulması aiddir [3s.99].

- Dolayı təcavüz - Ciddi xarakter daşıyan silahlı qüvvə tətbiqi aktlarını həyata keçirən silahlı

dəstələrin və qrupların, qeyri-nizami qüvvələrin, yaxud muzdluların göndərilməsi, yaxud onlarda mühüm iştirakdır.

Təcavüzün cinayət kimi tanınmasında Nüenberg Hərbi Tribunalının çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Tribunalın Nizamnaməsinin VI maddəsinə görə onun yurisdiksiyasına bir sıra məsələlər daxil idi:

- sülh əleyhinə cinayətlər: təcavüzkar müharibənin planlaşdırılması, hazırlanması, başlanılması və aparılması;

- hərbi cinayətlər;

- bəşəriyyət əleyhinə cinayətlər.

Tribunalın çıxardığı qərarda göstərilirdi ki, "Təcavüzkar müharibənin başlanılması sadəcə beynəlxalq xarakterli cinayət deyil, ən ağır beynəlxalq cinayətdir və digər müharibə cinayətlərindən yalnız onunla fərqlənir ki, bu cinayət bütün digər cinayətlərin hər birində mövcud olan zərərli əməlləri özündə cəmləşdirir". 8 avqust 1945 -ci ildə təsis edilmiş bu tribunalın təcavüzü ən ağır cinayət elan etməsi, bir növ, presedent rolunu oynamaqla, onun sonralar tamamilə qadağan olunması üçün əlverişli şərait yaratdı. Həmin tribunalın ardınca Tokio Hərbi Tribunalı da bu istiqamətdə müəyyən addımlar atdı. BMT Nizamnaməsi, nə də heç bir digər beynəlxalq hüquqi sənəd təcavüzün mahiyyətini kifayət qədər açmamışdı, ona konkret hansı əməllərin daxil olduğunu göstərməmişdi. 1974-cü ildə təcavüzün anlayışı qəbul edilənədək bu cinayət hətta daxili işlərinə qarışma prinsipi ilə qarışıq salınırdı. BMT Baş Assambleyasında gərgin diplomatik mübarizə və müzakirələrdən sonra, nəhayət ki, 14 dekabr 1974-cü ildə təcavüzün anlayışına dair qətnamə qəbul edildi. Anlayış cəmi 8 maddədən ibarətdir. Ancaq buna baxmayaraq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Qətnamənin I maddəsində təcavüzün anlayışı verilir. Həmin maddəyə görə, təcavüzün anlayışı aşağıdakı kimidir:

- Bir dövlətin digərinin suverenliyi, ərazi bütövlüyü, yaxud siyasi müstəqilliyinə qarşı və yaxud bu anlayışda müəyyən edilən şəkildə BMT Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan hər hansı bir başqa tərzdə silahlı qüvvə tətbiq edilməsi təcə-

vüzdür. Anlayışdan görüldüyü kimi, təcavüz dedikdə silahlı qüvvənin, gücün qeyri-qanuni tətbiqi başa düşülür. Anlayışın 2-ci maddəsindən görünür ki, hər cür hücum təcavüz aktı hesab edilmir. Həmin maddədə belə aktların təcavüz hesab edilməsinin kriteriyaları göstərilir. Bu kriteriyalara birincilik daxildir [6].

Təcavüzün anlayışı təcavüzü beynəlxalq sülh əleyhinə olan və beynəlxalq məsuliyyət yaradan cinayət hesab edir. Təcavüz aktlarının konkretləşdirilməsi üçün 3 - cü maddə çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Orada göstərilir ki, "Müharibənin elan olunub - olunmamasından asılı olmayaraq, aşağıdakı hərəkətlərdən hər hansı biri 2-ci maddənin müddəalarını nəzərə almaqla və onlara müvafiq olaraq təcavüz aktı kimi təsvif ediləcək". Qeyd olunan aktlara bir dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin ərazisinə soxulması və ya hücumu, bir dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin ərazisini bombardman etməsi, yaxud sonuncunun ərazisinə qarşı istənilən silahın tətbiqi, dövlətin liman və sahillərinin digər dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən blokadaya alınması, yerləşmə dövlətinin razılığına əsasən onun ərazisində yerləşən bir dövlətin silahlı qüvvələrinin sazişdəki şərtləri pozmaqla tətbiqi və yaxud sazişin müddəti keçdikdən sonra belə həmin ərazidə bu qüvvələrin qalmaqda davam etməsi və s. daxildir. Bütün bunlar təcavüzün həqiqətən ən ağır beynəlxalq cinayət olunmasını sübuta yetirir.

Bu məqalədə müasir beynəlxalq humanitar hüququn mühüm institutundan - hərbi işğal hüququndan danışılır. Xarici işğal şəraitində xüsusi hüquqi rejim tətbiq olunur, onun fərqləndirici xüsusiyyəti üç hüquq sisteminin: işğal olunmuş dövlətin milli hüququnun, işğal etmiş dövlətin milli hüququnun və beynəlxalq (beynəlxalq humanitar) hüququn qarşılıqlı fəaliyyətidir. Qüvvədə olan beynəlxalq sənədlər hərbi işğal şəraitində yaranan bir sıra praktik problemlərə birmənalı cavab vermir və bir sıra parametrlərə görə beynəlxalq hüquq qaydasının inkişafının müasir meyillərinə uyğun gəlmir. Diqqət hərbi işğal hüququnun müasir problemləri və xüsusiyyətləri üzərində cəmləşdirilir və bu beynəlxalq-hüquqi institutun

müasir vəziyyətinə baxış açıqlanır. Beynəlxalq humanitar hüququn ən mühüm institutlarından biri hərbi işğal hüququdur. Bu instituta aid mü-rəkkəb və birmənalı olmayan konvensiya qayda-larından başqa, müasir şəraitdə hərbi işğal rejimi yeni keyfiyyətlər kəsb edir, bu da silahlı münaqi-şələr şəraitində hüquq tətbiqi təcrübəsinə təsir göstərir. Müasir beynəlxalq hüquq ədəbiyyatı iş-ğal rejimi problemlərinə mühüm diqqət yetirir: İ.N.Artsibasov, V.Y.Kalugin, J.Pikte, F.Buşe-Solnye, F.Kalsxoven, E.David və bir çox başqa müəlliflərin əsərlərini qeyd etmək kifayətdir.

Hərbi işğal dedikdə bir dövlətin silahlı qüvvə-lərinin başqa dövlətin ərazisini (ərazisinin bir his-səsini) müvəqqəti tutması və işğal olunmuş ərazi-də hərbi idarəçilik hakimiyyəti qurması başa dü-şülür. İşğal şəraitində mülki əhali və digər hima-yə olunan şəxslər xüsusilə müdafiəsizdir, buna görə də beynəlxalq humanitar hüquq bəzi məsələ-lərdə işğalçı hakimiyyətin azadlığını məhdudlaş-dıran xüsusi tədbirlər vasitəsilə onların vəziyyəti-ni yüngülləşdirməyə çalışır. Hərbi işğala dair qaydalar aşağıdakı beynəlxalq normativ sənədlər-də təsbitini tapır:

- Quru müharibəsinin qanunları və adətləri haqqında 1907-ci il Haaqa Konvensiyasının “Düşmən dövlətin ərazisində hərbi hakimiyyət haqqında” III bölməsi (bundan sonra – HK IV);

- Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının III hissəsi (bundan sonra – CK IV);

- 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına bey-nəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanlarının mü-dafiəsinə dair 1977-ci il tarixli I Əlavə Protoko-lun (bundan sonra – ƏP I) CK IV müddəalarını dəqiqləşdirən və konkretləşdirən bir sıra maddə-ləri, o cümlədən II “Mülki əhaliyə yardım” böl-məsi, III “Düşmən hakimiyyəti altında olan şəxs-lərlə rəftar” bölməsi və s.; silahlı münaqişələr hü-ququna dair bəzi digər sənədlər; məhkəmə qərar-ları, doktrinal mənbələr (ilk növbədə Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinə aid) [2s.75].

Silahlı münaqişələr hüququnun normalarına görə, hərbi işğal hüququnun tətbiqi iki halla şərt-lənir. Bir tərəfdən, 1907-ci il HK IV 42-ci mad-

dəsinə görə, barəsində işğal hüququnun tətbiq oluna biləcəyi ərazi “həqiqətən düşmən ordusu-nun hakimiyyəti altında olmalıdır”, özü də “işğal rejimi yalnız bu hakimiyyətin qurulduğu və fəa-liyyət göstərə bildiyi vilayətlərə şamil olunur”. Müvafiq ərazidə fəal hərbi əməliyyatların davam etməsi səbəbindən işğal ordusunun komandanlığı öz hakimiyyətini qurmağa və həyata keçirməyə qabil olmadıqda beynəlxalq humanitar hüquq iş-ğal olunmuş ərazidən deyil, müdaxiləyə məruz qalmış ərazidən söz açır. Bu halda döyüş meyda-nına aid normalar, yəni silahlı münaqişələr hüqu-qunun ümumi normaları tətbiq olunur. Digər tə-rəfdən, işğal ərazilərin ələ keçirilməsindən fərqləndirilməlidir. Ərazilərin ələ keçirilməsi məğlu-bun qalibə tam tabe olmasını, müharibənin başa çatmasını və məğlub olmuş dövlətin suverenliyi-nə son qoyulmasını, onun dövlət hüquqi institut-larının ləğvini nəzərdə tutur. İşğal üçün, əksinə, məğlub dövlətin hakimiyyət strukturlarının (hətta müharibədə olsa belə) saxlanması və işğalçı döv-lətə qarşı müqavimətin və hərbi əməliyyatların davam etdirilməsi xarakterikdir [5].

Beləliklə, beynəlxalq hüquq təcavüzkar müha-ribə nəticəsində ərazinin, yaxud ərazinin bir his-səsinin özgəninkiləşdirilməsini ələ keçirmə hesab etmir, çünki bu, ius contra bellum prinsipinə zid-dir. Prinsipcə ələ keçirmə yalnız təcavüzkara qarşı çıxış edən dövlət tərəfindən həyata keçirilə bilər. Hərbi işğal hüququnun əsas ideyası bundan iba-rətdir ki, gələcəkdə belə ərazilərin müvafiq döv-lətə asanlıqla qaytarılmasını təmin etmək üçün si-lahlı münaqişə dövründə işğal olunmuş ərazilərdə əvvəl mövud olmuş vəziyyət status quo ante sax-lanır. 1907-ci il HK 43-cü maddəsinə görə, ərazi-ni tutmuş düşmən ictimai asayışı və ictimai həya-tı mümkün olduğu qədər bərpa və təmin etmək üçün özündən asılı olan bütün tədbirləri görməyə borcludur, eyni zamanda, “dəfolunmaz maneə ilə qarşılaşmasa belə, ölkədə mövcud olan qanun-la-rə” hörmət etməlidir. Hərbi işğal şəraitində bey-nəlxalq humanitar hüququn başlıca məqsədi hərbi zərurət nəzərə alınmaqla, himayə olunan şəxslə-rin öz dövləti tərəfindən təbii yardımdan məhrum olduqları şəraitdə onların maksimum müdafiəsin-

dən ibarətdir. Beləliklə, hərbi işğal barəsində beynəlxalq hüququn əsas prinsipi belədir: “İşğal işğal olunmuş ərazinin statusunu dəyişdirmir”. Bu müddəə aşağıdakı konkretləşdirici qaydalarla açıqlanır:

1. İşğal ilhaq deyildir və işğal olunmuş dövlətin suverenliyinin keçməsinə doğurmur. BMT Təhlükəsizlik Şurası İsrail tərəfindən işğal olunmuş ərazilər, habelə Küveyt müharibəsi ilə əlaqədar dəfələrlə buna diqqət yetirmişdir.

2. İşğal olunmuş ərazilərdə işğal olunmuş dövlətin qanunları tətbiq olunmaqda davam edir, əhali isə mənşə dövlətinə sədaqət borcunu icra etməkdə davam edir. Belə ki, işğal olunmuş dövlətin cinayət hüququ düşmənlə əməkdaşlıq faktları barəsində tətbiq olunmaqda davam edir, bu da II dünya müharibəsinin nəticələrinə görə çıxarılmış bir sıra məhkəmə qərarları ilə təsdiqlənmişdir. Bundan başqa, mülki hüquq qüvvəsini saxlayır: belə ki, məsələn, bu halın vurğulandığı vərəsəlik işləri üzrə bir sıra məhkəmə presedentləri mövcuddur[4s.211].

3. Bundan əlavə, işğal olunmuş dövlətin hökuməti, o cümlədən mühacirətdə qanunlar və digər qərarlar qəbul edə bilər, bu qanunlar işğal olunmuş ərazidə tətbiq olunmalıdır. Məcburi qanunlar və qərarlar hətta müqavimət hərəkəti tərəfindən qəbul oluna bilər, lakin onlar beynəlxalq humanitar hüquqa zidd olmamalıdır.

1949-cu il CK IV 64-cü maddəsi belə bir prinsip müəyyən edir ki, işğal olunmuş dövlətin qanunvericiliyi “işğal edən dövlətin təhlükəsizliyi üçün təhlükə törətdikdə, yaxud bu Konvensiyanın tətbiqinə mane olduqda işğal edən dövlət tərəfindən ləğv oluna, yaxud dayandırıla biləcəyi hallar istisna olmaqla, qüvvədə qalır”. Məsələn, qanun işğal etmiş dövlətə hər hansı formada işi cinayət elan etdikdə Konvensiyaya ziddir. Eyni zamanda, işğal etmiş dövlət işğal olunmuş ərazidə vəzifəli şəxslərin və hakimlərin statusunu dəyişdirir, habelə bəzi funksiyaların icrasından imtina edən şəxslərə qarşı sanksiyalar tətbiq edə bilməz. İşğalçı hakimiyyət yalnız belə funksiyaların icrasından imtina edən şəxsi tutduğu vəzifədən azad

edə bilər [7s.83].

4. İşğal etmiş dövlət həm işğal olunmuş dövlətin qanunvericiliyinə və beynəlxalq sazişlərinə müvafiq surətdə, həm də öz qanunvericiliyinə müvafiq surətdə insan hüquqlarına riayət etməyə borcludur.

5. Hərbi işğal hüququ belə tətbiq “dəfolunmaz maneə” üzündən çətinləşdikdə işğal olunmuş dövlətin qanunvericiliyinin tətbiq edilməməsi imkanını nəzərdə tutur. Hərbi zərurət və ictimai asayişin qorunması ilə şərtlənən hallarda, habelə ərzaq təchizatının təmin edilməsi, mədəni sərvətlərin qorunması, daşınmaz əmlakın icarəsi məqsədi ilə işğal etmiş dövlət öz qanunlarını qəbul edə və digər tədbirləri həyata keçirə bilər.

İşğal şəraitində şəxslərin bəzi kateqoriyalarının statusu məsələsinə ayrıca baxılmalıdır. Belə ki, işğal olunmuş ərazilərdə silahlı müqavimət davam edir. Eyni zamanda, beynəlxalq humanitar hüququn beynəlxalq silahlı münaqişələrdə şəxslərin müdafiəsinə aid qaydaları yalnız “himayə olunan şəxslər” kateqoriyasına daxil olan şəxslər barəsində qüvvədədir. Beynəlxalq humanitar hüquq işğal etmiş dövlətin işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan uşaqları məktəbə getmək imkanı ilə təmin etmək vəzifəsini təsbit edir. İşğal etmiş dövlətin habelə işğal olunmuş ərazilərdə tibb müəssisələrinin normal fəaliyyət şəraitini təmin etməyə borcludur. İctimai asayiş yerli polis qüvvələrinin köməyi ilə təmin olunmalıdır. İşğal etmiş dövlət işğal olunmuş ərazilərin ərzaq və dərmanla təchizatını təmin etməyə, zərurət yarandıqda isə üçüncü tərəflərə (məsələn, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinə) yardım etməyə icazə verməyə borcludur. Beləliklə, işğal suveren dövlətin ərazisi üzərində xarici hökmranlıq formasıdır və bu fakt işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan mülki əhali üçün sərt şəraitin labüdlüyünü şərtləndirir. Bundan əlavə, təcavüz cinayətlərinin mühakiməsi, bu cinayəti törədənlərin məsuliyyətə cəlb edilməsi və cəzalandırılması işinin uğurla başa çatdırılması istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə bir sıra geostrateji, siyasi, iqtisadi və digər faktorlardan ciddi surətdə asılıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat1:

1. Abdullayev Ə., Azarov A., Hüfnər K., Röyter V. İnsan hüquqları. Beynəlxalq və milli müdafiə mexanizmləri, Bakı, 2008, 1232 s.
2. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Bakı, 2009, 234 s.
3. İbayev V., "Beynəlxalq Cinayətçilikə qarşı mübarizədə yeni ənənələr". Bakı, 2019, 127 s.
4. İbayev V., "Beynəlxalq humanitar hüquqda məsuliyyət məsələləri". Bakı, 2000, 247 s.
5. Международное право в документах. Москва, 1998
6. ООН. Краткий справочник. Москва, 1995.
7. Ушаков Н., «Правовые регулирование использования силы в международных отношениях». Москва, 1997, 435 s.

Турал Байрамзаде

Понятие агрессии и оккупации в международном праве

Тот факт, что применение силы в международных отношениях тормозит развитие человечества, всегда вызывал недоумение у прогрессивных людей. Имея это в виду, на протяжении всей истории государства предпринимали многочисленные попытки запретить применение силы. Среди авторов таких попыток можно увидеть религиозных деятелей, философов и политиков. К сожалению, на сегодняшний день полностью и однозначно запретить власть не удалось. Акты агрессии являются наиболее радикальными, насильственными и ужасающими формами насилия. Данная статья посвящена проблеме изучения понятия агрессии и оккупации, ее сущности и правовой природы.

Tural Bayramzade

The concept of aggression and occupation in international law

The fact that the use of force in international relations hinders the development of mankind has always puzzled progressive people. With this in mind, throughout history, states have made numerous attempts to prohibit the use of force. Among the authors of such attempts one can see religious figures, philosophers and politicians. Unfortunately, to date, it has not been possible to completely and unambiguously ban the government. Acts of aggression are the most radical, violent and horrific forms of violence. This article is devoted to the problem of studying the concept of aggression and occupation, its essence and legal nature.